

Izzivi anarhosindikalizma: Od reformističnih sindikatov do radikalnega sindikalizma in solidarnostnih mrež

Abstract

The Challenges of Anarcho-syndicalism: From Reformist Trade Unions to Radical Syndicalism and Solidarity Networks

In the article, the author discusses the need of the working class to organize itself in radical trade union networks, in order to surpass traditionalist reformist trade unions and their bureaucratic constraints and rigidity. Based on his experience with wildcat strikes and radical autonomous workers' organizations, and contacts with Slovenian unions, the author defines key differences between methods of organizing within traditional trade unions and anarcho-syndicates. The article is focused mainly on (non-)hierarchical relationships between the base and decision-makers, the ways and methods of the worker's struggle, and the ability of overcoming individual issues of the syndicalist struggle. The author finds that the main problems within traditional trade unions lie in the alienated decision-making process, representation, and the fact that their actions are limited to fighting for rights within the existing system. He recognizes radical syndicalism as a method of establishing economic self-organized communities, acting according to the principles of solidarity, autonomy, internationalism, direct democracy and direct action, and strive for the reproduction of radical syndicalist knowledge and greater independence and freedom of the people from free trade market economy and from the technological production process, and the concept of work itself. The article also deals with the emerging challenges of capitalism, with the equal rights struggle of migrants and new forms of syndicalism that would include precarious workers. By researching the basic differences in the ways of organizing the syndicalist struggle, the article wishes to contribute to its improvement and radicalization.

Keywords: reformist trade union, radical solidarity networks, anarcho-syndicalism, class struggle, self-organization

Mile Zukić is a worker. (mile.zukic@gmail.com)

Povzetek

Avtor v članku razpravlja o potrebi delavstva po organiziranju v radikalne sindikalne mreže v luči presejanja tradicionalističnih reformističnih sindikatov in njihovih birokratskih omejitev in rigidnosti. Na podlagi svojih izkušenj v divjih stavkah in radikalnem avtonomnem delavskem organiziranju ter s stiki s sindikati v Sloveniji opisuje ključne razlike med načini organiziranja tradicionalnih in anarhosindikativov. Osredinja se predvsem na (ne)hierarhične odnose med bazo in odločevalci, načini in metodami boja za delavske pravice ter zmožnost presejanja partikularnih vprašanj sindikalnega boja. V tradicionalnih sindikatih vidi težave predvsem v odtujenem načinu odločanja in reprezentaciji ter omejenosti njihovih akcij na zagovor pravic v obstoječem sistemu. Radikalni sindikalizem razume kot metodo vzpostavljanja samoorganiziranih ekonomskih skupnosti, ki delujejo po načelih solidarnosti, avtonomije, internacionalizma, direktne demokracije in direktne akcije ter teži k reprodukciji radikalne sindikalne vednosti in večji neodvisnosti in osvobajanju ljudi od prostega tržnega gospodarstva in proizvodno-tehnološkega procesa ter koncepta dela kot takega. Razprava se ukvarja tudi z novimi izzivi v kapitalizmu, z bojem za enake pravice migrantov in iskanjem novih oblik sindikalizma, ki bi vključeval prekarne delavce. Članek naj bi z raziskovanjem temeljnih razlik v načinu organiziranja sindikalnega boja pripomogel k izboljšanju in radikaliziranju le-tega.

Ključne besede: reformistični sindikat, radikalne solidarnostne mreže, anarhosindikalizem, razredni boj, samoorganizacija

Mile Zukić je delavec. (mile.zukic@gmail.com)

Uvod

»Obljubljajo jim stvari, ki jih nikoli ne bodo mogli izpolniti, hkrati pa so organizirali nelegalno in nasilno akcijo, ki je privedla do izgube življenj.«

(Frans Baleni, generalni sekretar južnoafriškega sindikata rudarjev, Delo, 17. avgust 2012)

Tako je Baleni avgusta 2012 krivdo za delavske nemire v Južni Afriki¹ pripisal radikalnemu združenju rudarjev, ki naj bi skušalo s stavko povečati svoje članstvo. Ta izjava sindikalista dobro ponazarja to, o čemer bomo govorili v pričujočem članku. Jasno namreč izkazuje nekritično sodelovanje sindikatov s kapitalisti in državnimi represivnimi organi ter globoko krizo obstoječega sindikalizma.² Dogodki, kot so samoorganizirane stavke v Gorenju, Muri in Luki Koper, kažejo na to, da imajo delavke in delavci dovolj obstoječih sindikalnih struktur, za katere očitno verjamejo, da ne delujejo več v njihovem interesu, in da želijo stvari vzeti v svoje roke. Da bi razumeli tovrstne premike v delavskem boju (tudi pri nas), je nujno analizirati strukturno pozicijo obstoječih sindikatov na eni strani in potencialno organiziranje delavstva v anarhistični smeri na drugi.

Žiga Vodovnik (2006) v *Poskusu (re)interpretacije anarhistične družbene misli* razlaga, da je danes preveč znanstvenikov omejenih na pasivno poročanje o bolj ali manj trivialnih temah, medtem ko zunaj predavalnic potekajo za človeštvo usodni politični boji. Ta članek želi nasprotno pripomoči k izboljšanju in radikaliziranju sindikalnega boja za odpravo vseh oblik eksploatacije in odvisnosti izkoriščanih s strani izkoriščevalcev.³ To jasno podano subjektivno izhodišče pa ne pomeni, da imam že vnaprej oblikovane odgovore, temveč le vprašanje: »Kako radikalizirati oziroma revolucionarizirati delavsko moč in sindikalizem ter s tem omogočiti ljudem boljše življenje?«

Pisec članka želi pristaviti kamenček v mozaik razprav o sindikalizmu oziroma, kot bi temu rekel David Graeber (2013) v *Fragmentih anarhistične antropologije*, si želi z etnografskim raziskovanjem in udeležbo v različnih bojih ogledati tiste pobude in posameznike, ki ustvarjajo alternative, zmožne preživetja, in poskuša razumeti, katere bi morda bile širše implikacije tega, kar (že) počnejo, in nato te ideje ponuditi nazaj, ne kot recepte, temveč kot prispevke in možnosti. Na podlagi proučevanja vrste primerov divjih stavk in radikalnega organiziranja v Sloveniji bom poskušal razmišljati o možnostih in načinih delovanja anarhosindikalizma v primerjavi z obstoječim načinom sindikalnega delovanja.⁴

¹ Stavki rudarjev, ki so zahtevali boljše delovne razmere in višje plače, je sledil pobjo štiriintridesetih delavcev.

² Ko govorim o sindikatih in sindikalizmu, imam v mislih reformistične, »rumene« sindikate, ki so podlegli pritiskom kapitala in oblasti in postajajo nasprotje svojih prvotnih ciljev ter so le še forma brez vsebine. Anarhosindikati so njihovo nasprotje, saj izražajo organsko potrebo delavcev po združevanju v razredni konfrontaciji proti moči kapitala. A treba je priznati, da so tudi anarhosindikalisti v preteklosti že sklepali škodljive kompromise z odločevalci, zato je reformistični sindikalizem ni le domena komunističnih in socialdemokratskih teženj.

³ Zaradi različne palete morebitnih izkoriščevalcev (kapitalistično-buržoaznih, komunistično-partijskih, neoliberalnih managerskih, fevdalno-aristokratskih, sužnjelastniških, državnih, akademskih, kulturniških, verskih in tudi sindikalnih) uporabljam poimenovanji »izkoriščevalci« in »izkoriščani«, to pa se bo nanašalo na tiste delavke in delavce, ki so žrtve eksploatacije v marksističnem diskurzu.

⁴ Izsledki članka so plod mojega političnega udejstvovanja in raziskovanja ter refleksije političnih in sindikalnih bojev

Izkušnje z radikalnimi praksami v Sloveniji

V Sloveniji težko govorimo o obstoju anarhističnih sindikatov. Vsekakor je umanjkanje anarhosindikalizma v Sloveniji in z njim povezanih radikalnejših praks delavskega boja posledica moči kapitala in razbijanja delavske kohezije, medijske sindikalne antipropagande, zasičenosti prostora s klasičnimi sindikati in izjemno slabega javnega mnenja o obstoječih sindikatih (glej Stanojević in Omerzu, 1994) ter vse večjih interesnih fragmentacij med delavci ter posledično manjšega števila stavk (glej Stanojević, 2001) in večje apatičnosti zaposlenih.

V Sloveniji tudi nikoli ni bilo kontinuirane zgodovinske anarhosindikalistične izkušnje in spomina, ki bi ohranila in reproducirala anarhosindikalistično vednost, saj so radikalnejši sindikati pripadali komunističnemu miljeju. Zato bom svojo analizo osredinil na dogajanje v Luki Koper, kjer se anarhosindikatom še najbolj približa tamkajšnji Sindikat žerjavistov pomorske dejavnosti (SŽPD), predvsem s svojimi metodami odločanja, povezovanja, radikalne akcije, solidarnosti in željo po delavskem lastništvu podjetja. SŽPD ni le nemi opazovalec dogajanja v podjetju, temveč je izjemno pomemben in močen igralec razrednega boja in skrbi tako za delavce, kot tudi za prihodnost podjetja.

Njihov model odločanja, ki vključuje širšo bazo in ne prepušča ključnih odločitev predsedstvu sindikata, solidarnost z drugimi sindikati v lokalnem okolju in širše in internacionalno povezovanje delavcev treh pristanišč (Koper, Trst, Reka) v »konkurenčni panogi« in podpiranje teh delavcev v stavkah, daje SŽPD posebno vrednost. Prav tako solidarnost z delavci izvajalcev pristaniških storitev, ki so avgusta 2011 opozorili na nevdružne razmere in sužnjelastniško izkoriščanje predvsem migrantskih delavcev v Luki Koper, saj so jim ponudili vso podporo pri ustanavljanju Sindikata izvajalcev pristaniških storitev (SIPS) in pri poznejši skupni stavki. Žerjavisti so bili tudi aktivni udeleženci vseh protestnih shodov in protestov v času vseslovenskih vstaj, tako v Kopru, kot tudi v Mariboru in Ljubljani.

Tovrstne radikalne prakse so v Sloveniji pod močnim pritiskom. Tako so kmalu po stavki v Luki Koper delavci SŽPD, pa tudi predsednik SIPS prejeli tožbe svojih delodajalcev; prvi zaradi organizacije stavke, drugi pa zaradi domnevnih kršitev pri prihodu in odhodu z dela, kar je bil izmišljen razlog za odpoved pogodbe delavcu sindikalistu, ki je bil eden redkih v Sloveniji, ki mu je uspelo združiti številne migrantske delavce v okviru enainštiridesetih podizvajalskih podjetij v Luki Koper. Številne sindikalne centrale v Sloveniji se ob direktnem napadu na kolega sindikalista niso niti oglasile, medtem ko so žerjavisti organizirali protestni shod, ki pa Predragu Topiću ni pomagal pri vrnitvi na delovno mesto.

Na Fakulteti za humanistične študije v Kopru so tedaj, ko je profesor dr. Igor Ž. Žagar ustanavljal sindikat, uporabili drugo metodo, in sicer so že na konstitutivni seji sindikat prevzeli »zaposleni«, ki so bili po prepričanju bliže vodstvu. Kmalu zatem je sledila odpoved pogodbe štiriinštridesetimi profesorjem in asistentom, ki se niso podrejali politiki vodstva, in sicer uradno zaradi težkega finančnega položaja fakultete. Ob protestih študentov in zaposlenih zaradi stanja na fakulteti in univerzi so solidarnostno protestirali tudi člani SŽPD.

(Fakulteta za humanistične študije Koper, Študentska organizacija Univerze na Primorskem, Luka Koper, Sintal, Gratim, Zavarovalnica Triglav, ljudske vstaje in skupščine v Kopru, Ljubljani in Mariboru), debat in razprav v okviru avtonomne skupine Alternativa Obstaja, zaključkov anarhosindikalistične delavnice na Balkanskem anarhističnem sejmu knjig v Ljubljani leta 2013 ter pregleda obstoječih analiz sindikalizma.

Razredna vojna, odprava mezdne delo in samoorganizacija

Zakaj so zgoraj omenjeni primeri pomembni, bomo razumeli ob primerjavi z delovanjem klasičnih sindikatov. V Sloveniji smo bili v zadnjih letih priča različnim zgodbam sužnjelastniškega izkoriščanja, kot so bile tiste v gradbenih podjetjih Vegrad, Prenova, Gratim, SCT idr., ko delavci več mesecev in let niso dobili plačila za svoje delo. (glej Beznec, 2009) Te zgodbe niso bile tema množičnih sindikatov, dokler se v stvar niso vmešali samoorganizirani delavci in aktivisti. Prav tako se sindikati v času vstaj 2012/2013 glede njih niso jasno opredelili. Še več, z novo reformo trga dela so v tem času znova popustili pritisku države in kapitala ter privolili v dodatno zmanjšanje delavskih pravic.⁵ Delodajalci in politiki sledijo neoliberalni paradigmi, ki za krizo krivi »rigiden« trg dela, preveliko javno upravo, preveč premoženja v državni lasti in zakonske omejitve, ki varujejo delavce pred multinacionalkami. To igro sprejemajo sindikati – in tu imamo v mislih vso Evropo –, ki se odločneje ne uprejo vztrajnim predlogom o zniževanju ravni delavskih pravic in pri tem ne premorejo alternative, ki bi začela izpodbijati kapitalistični mezdni sistem.

Če sindikati sprejemajo okvire, ki jim jih ponuja kapital, jih nikoli ne presežejo, temveč le pomagajo ohranjati in vzdrževati klasični mezdni kapitalizem. Ko pa začne delavstvo prek različnih soupravljalških teles, kot so denimo sveti delavcev, še soupravlja mezdno izkoriščanje njih samih, delavci postanejo eden ključnih dejavnikov za ohranjanje obstoječih odnosov v družbi. Njihova soupravljalška moč je le navidezna, saj so pooblastila takih organov močno omejena le na posvetovalne funkcije brez možnosti zaustavitve procesov, ki bi bili za delavce škodljivi.

Problem reformističnih sindikatov ni samo v zastarelih strategijah boja za plače oziroma v obrambi obstoječih delovnopравnih pravic, temveč tudi v tem, da je njihov odnos do razvoja ekonomske demokracije nejasen in včasih tudi odklonilen.⁶ Samoupravljanje, udeležba pri dobičku in delavsko lastništvo so bolj stvar retorike, saj v praksi ne ustvarjajo pritiska, ki bi jih implementiral. S takšno politiko pa si v resnici odpirajo možnost, da kot institucija, ki ima v trenutnih razmerah pomembno predstavniško politično moč na državni ravni,⁷ ne bodo več potrebni.

Že Emma Goldman je pisala o tem, da si ne smemo zatiskati oči, da bodo boljše delovne

⁵ Reforma je leta 2013 prinesla še bolj fleksibilno delavsko zakonodajo, čeprav je bilo že pred tem nešteto ljudi v negotovih oblikah zaposlitve (migrantski delavci, delavci za določen čas, delavci, ki delajo prek avtorskih in podjemnih pogodb, samozaposleni, delavci, ki delajo prek študentskih napolnic, pripravniki itn.) in je delež začasnih zaposlitev v Sloveniji nad povprečjem EU. Prekerne zaposlitve med mladimi obsegajo več kot 70 odstotkov vseh zaposlitev, kar nas uvršča na prvo mesto v EU. Kljub temu so sindikati z novo reformo trga dela privolili v manj varnosti in lažje odpuščanje starejših delavcev, skrajšujejo se odpovedni roki, nadomestilo plače za čas čakanja na delo se s sedanjih 100 odstotkov znižuje na 80, prav tako delavec, ki bo pri delodajalcu zaposlen manj kot pet let, ne bo upravičen do odpravnine ob upokojitvi, uvaja se začasno in občasno delo za upokoјence in, kar je najnevarnejše: odpravljena je časovna omejitev napotitve agencijskega delavca k uporabniku, ki je bila doslej enoletna.

⁶ Tak je denimo primer predstavnikov Sindikata Zavarovalnice Triglav (člani ZSSS) in Sindikata zastopnikov Zavarovalnice Triglav (ZT). Ko sem želel odpreti temo delavskega lastništva in samoupravljanja na seji sveta delavcev ZT v začetku leta 2014, je bilo njihovo večinsko mnenje, da se »nazaj v komunizem pač ne moremo vračati in da je bolj pametno najti dobrega lastnika, kot pa razmišljati o utopični ideji delavskega lastništva«.

⁷ Denimo prek instituta socialnega dialoga v ekonomsko-socialnem svetu.

razmere in boljši svet prišli sami od sebe oziroma da lahko delavci pričakujejo bolj humane delovne razmere od nehumanega ekonomskega sistema, v katerega smo vpeti. Zato anarhisti poudarjajo, da je treba energijo usmeriti v prizadevanja za popolno odpravo meznega sistema in vzpostavitev delavske samoorganizacije. Ta ni le stvar utopij, temveč v lokalnem okolju do določene mere obstaja že danes. V delavskem lastništvu so tako podjetja Domel v Železnikih, ladjedelnica Uljanik v Pulju, časopis Gorenjski glas.⁸ Cilj radikalnega sindikalizma pa gre še dlje – zavzema se za popolno spremembo družbenih odnosov in ne zgolj za delovanje v okvirih obstoječe družbe.

Medtem ko so za reformistične sindikate cilj reforme, je za radikalni sindikalizem cilj socialna, ekonomska in politična revolucija. Končni cilj vsakega radikalnega sindikata je torej želja, da se skozi svoje delovanje iz sindikalne oblike (sredstvo) preoblikuje v obliko radikalne solidarnostne mreže (cilj), kjer delavstvo samoupravlja ekonomsko organizacijo. Te so temelj nove družbe onkraj kapitalizma in države.

Neposredna demokracija

V reformističnih sindikatih se njihova vodstva velikokrat podrejuje ultimatom lastnikov in upravljalcev, čeprav je sindikalno članstvo pogosto bolj revolucionarno in pripravljeno za boj. Divje stavke v Gorenju (septembra 2009 in decembra 2012) in Muri (septembra 2009), ki so bile organizirane brez sindikalnih mehanizmov, so denimo pokazale, da članstvo sindikatom ne priznava njihovih dogovorov z delodajalci. V stavki v Gorenju se je izražena nezaupnica sindikatu kazala tudi tako, da so bili v pogajalsko skupino (poleg sindikalistov) posebej imenovani še »predstavniki delavcev«.

Tovrstni sindikati so pogosto močno centralistično organizirane institucije, ki imajo na vodilnih mestih zaposlene poklicne funkcionarje, birokrate, ki posledično nimajo stika z delavstvom in delovnim procesom. Ti se prek sindikalnih central v okviru socialnega dialoga pogajajo z delodajalci in državo in se brez posvetovanja s svojim članstvom odločajo v imenu vseh delavcev, tudi tistih, ki niso njihovi člani, in imajo tako delavsko zastopniški monopol nad delavskim vprašanjem ter zavirajo radikalnejše akcije delavske baze.

Radikalni sindikat se nasprotno upravlja iz baze, kjer o vsem odločajo delavci in delavke. Poglejmo konkreten primer. V Sindikatu žerjavistov pomorske dejavnosti (SŽPD) v Luki Koper sicer imajo formalnega predsednika in še dva podpredsednika, a vsi trije imajo status delegatov/pogajalcev brez pooblastil. Nobena njihova odločitev oziroma podpis ne velja, dokler ga ne potrdi izvršni svet, ki je nekakšna ožja baza aktivnih članov sindikata. Predstavniki sindikata v imenu svojega kolektiva ne morejo sprejemati nikakršnih odločitev, ki bi vplivale na vse delavce, ne da bi pri tem dosegli konsenz, mandat in pooblastilo delavske baze. Obenem je vsak predstavnik zamenljiv. Vsa moč sindikata je torej decentralizirana in v rokah delavcev, najvišji organ pa je delavska skupščina, ki deluje po načelih horizontalnega in neposrednega

⁸ Tudi delavci v Luki Koper so v letih 2012–2013 razmišljali o načinih, kako vrniti Luko v družbeno last, saj ne privolijo v zaplembo premoženja, ki je bila izvedena med tranzicijo.

demokratskega odločanja. V primeru spontane divje stavke v Luki Koper leta 2011 so se samoorganizirani storitveni delavci v Luki Koper (IPS) dogovarjali kar na samem mestu stavke pred vhodom v Luko. Izbrani pogajalci so prinašali s pogajanj nove informacije, ki so jih vsi stavkajoči predebatirali in se skupaj odločali o nadaljnjih korakih.

Če je cilj radikalnega sindikalizma delavsko samoupravljanje s proizvodnjo in distribucijo, je treba v okviru tega koncepta principe anarhosindikalizma upoštevati že v sindikatu, ki je nekakšna radikalna revolucionarna šola za delavce in priprava na samoupravljanje ekonomskih organizacij in ustvarjanje svobodne libertarne družbe. Anarhosindikalizem predvideva samorganizacijo na delovnih mestih oziroma v lokalnih skupnostih, kjer se ljudje vsak dan srečujejo z eksploatacijo in kjer se njihova moč lahko najučinkoviteje realizira.

Direktna akcija

Obstoječi sindikati v Sloveniji se pogosto poslužujejo sobotnih protestov⁹ in stavk, a zdi se, da so veliko učinkovitejše tiste, ki prekinajo tok kapitala, še posebno kadar gre za obliko direktne akcije na delovnem mestu. V primeru samoorganizirane stavke v Gorenju decembra 2012, ko so delavke in delavci zahtevali višjo božičnico, je bila ta izplačana delavcem v treh urah od prekinitve delovnega procesa. V Luki Koper je bil pred leti podoben primer, ko se je uprava odločila, da delavcem kljub dobrim rezultatom ne bo izplačala trinajste plače. SŽPD se je odločil za t. i. belo stavko, oziroma maksimalno upoštevanje pravil varstva pri delu, kar je pomenilo močno upočasnitev dela. Uprava se je v istem dnevu odločila za izplačilo trinajste plače.

Zato anarhisti zagovarjajo permanenten pritisk skozi direktno akcijo, s čimer se preizkuša moč kapitalističnega sistema na mestih, kjer se izkoriščevalci in izkoriščani lahko najbolj direktno konfrontirajo. Metode so lahko različne: zasedbe delovnih mest, protesti, sabotaza proizvodnje, upočasnjeno delo, kolektivna bolniška odsotnost, različne ilegalne kreativne aktivnosti, umetniški performansi itn. Reformistični sindikati nasprotno delujejo v okviru norm pravne države in mogočega, zato skušajo vse delavske upore zakonsko omejiti in spraviti v kolesje pogajanj. S tem upor izgubi svoj subverzivni upor za temeljne spremembe, posledično pa ohranja obstoječe razmerje moči v družbi.

Čeprav so delavski predstavniki pri nas načeloma zakonsko zaščiteni pred preganjanjem zaradi sindikalnih aktivnosti,¹⁰ se pogosto dogaja, da so delavci za to kaznovani. Tako je predsednik Sindikata IPS Predrag Topić, ki je bil med najbolj vidnimi predstavniki stavke leta 2011 v Luki Koper, zaradi svoje sindikalne aktivnosti dobil izredno odpoved delovnega razmerja.¹¹ Zato se sindikati raje poslužujejo kompromisov in celo zavirajo radikalnejše elemente delavskega upora. Delavci tako pogosto ne vedo, ali jim bodo v stavko sledili sodelavci drugih oddelkov,

⁹ Protest proti vladnim reformam, sobota, 26. 11. 2005, Skupaj za večje plače, sobota, 17. 11. 2007, Za dostojanstvo, sobota, 28. 11. 2009, Protest za solidarno Slovenijo, sobota, 17. 11. 2012.

¹⁰ Po Zakonu o delovnih razmerjih (113. člen) imajo sindikalni zaupniki imuniteto pred odpuščenjem še eno leto po prenehanju mandata, prav tako varuje predstavnike sveta delavcev Zakon o sodelovanju delavcev pri upravljanju.

¹¹ Več o tem: <http://www.a-federacija.org/2012/01/28/nasprotujemo-ukrepu-izredne-odpovedi-predsedniku-sips/>.

prihaja do dezinformacij in sejanja nezaupanja. Ta metoda dobro uspeva v multinacionalnih delovnih okoljih, kjer skušajo delavce razdeliti po nacionalnem ključu, najbolj glasne pa diskreditirati, da bi izgubili verodostojnost v očeh sodelavcev. Dober primer tega je bila prej omenjena stavka delavcev IPS, ko so mediji želeli diskreditirati predsednika njihovega sindikata Topića, češ da vozi novega mercedesa, da se želi osebno okoristiti, pozneje pa se je med delavstvom razširila informacija, da je kot Srb bolj naklonjen delavcem te narodne pripadnosti in da si ne želi delavcev drugih etničnih skupnosti v sindikalnem vodstvu.

Povezovanje, mreženje in spreminjanje odnosov odvisnosti

Tradicionalni sindikati v posameznih podjetjih se združujejo v sindikalne centrale, ki določajo širše okvire delovanja manjših enot. Centrale se nato povezujejo po nacionalnem in panožnem kriteriju in tako že na začetku zaobidejo dve pomembni načeli radikalnega sindikalizma, in sicer internacionalizem in solidarnost med delavci v različnih panogah in sektorjih. Tudi reformistični sindikati se čedalje bolj zavedajo, da pri pogajanjih v nacionalnih okvirih razpravljajo le o mikroekonomiji, s tem pa ne morejo doseči izboljšanja stanja delavstva, temveč v najboljšem primeru le izenačujejo dohodke bolj in manj razvitih regij. A kljub temu ne prihaja do mednarodnih solidarnostnih stavk, denimo v sodelovanju s proizvodnimi enotami istega podjetja v različnih delih sveta.¹²

Radikalni sindikalizem se zavzema tudi za združevanje avtonomnih sindikatov različnih panog in sektorjev v enakopravne horizontalne sindikalne mreže oziroma konfederacije, ki jih povezuje boj proti kapitalu, ne glede na vrsto dela. Med sindikati v tem primeru velja solidarnost; denimo v primeru stavke, ko drugi sindikati izvajajo solidarnostne akcije. V času stavke delavcev tržaškega pristanišča so sindikati delavcev v Luki Koper in Luki Rijeka denimo opozorili ladjarje, da solidarnostno podpirajo stavkajoče delavce v Trstu in da ne bodo raztovorili niti ene ladje in blaga, ki je zaradi stavke delavcev v Trstu tam običala neraztovorjena.

Pomembna je tudi podpora lokalne skupnosti. Ta se je v primeru stavke migrantskih delavcev v Luki Koper avgusta 2011 denimo kazala v nošenju hrane in pijače delavcem, doniranju kosil s strani lokalnih gostincev in solidarnostno protestno pešačenje čez prehod za pešce pred Luko Koper, ki je blokiralo prometa vanjo.

Radikalni sindikati pogosto težijo tudi k solidarnosti s progresivnimi gibanji, saj to krepi mobilizacijsko moč radikalne sindikalne mreže.¹³ Protesti in stavke stanovalcev za nižje najemnine oziroma zavzetje praznih stanovanjskih zgradb, urejanje skupnih komunalnih problemov, izmenjava hrane in dobrin med sosedi ter vzpostavljanje lokalnih skupščin so aktivnosti, ki so osrednjega pomena za radikalne sindikalne mreže, vključno s spodbujanjem nastanka novih organizacij, ki lahko tvorijo mrežno strukturo. Tematike tega boja torej niso omejena na

¹² Tak poizkus povezovanja so pred leti izvedli Nevidni delavci sveta, ki so boj migrantskih delavcev v Sloveniji povezali z delavci v Bosni in Hercegovini.

¹³ Primer iz Brazilije 2014, ko so učitelji podprli anarhistično taktiko črnega bloka, ki je podpiral učiteljsko stavko. Njihova izjava: <https://anarchymag.org/content/brazils-teachers-union-officially-declares-unconditional-support-black-bloc>.

delavska vprašanja, temveč segajo na vsa področja življenja, vključno s kritiko koncepta dela.

Prav solidarnost na vseh ravneh je ena ključnih razlik med radikalnimi in reformističnimi sindikati. Ti namreč pogosto razlikujejo med člani in nečlani.¹⁴ Medtem ko imajo prvi številne ugodnosti, morajo zadnji vse prevečkrat delavske spore reševati individualno oziroma po sodni poti. To delitev pogosto izkoriščajo tudi delodajalci, ki delavcem ponujajo različne pogodbe, nagrajevanja, stimulacije, provizije, neenakopravno plačilo za enako delo, kar otežuje povezovanje delavcev. V primerih socialnih stisk se sindikati pogosto poslužujejo humanitarnih akcij, ki temeljnega elementa izključevanja seveda ne izničijo, temveč ga le podaljšajo za kakšen mesec. Humanitarnost nikoli ne ponudi sistemskih rešitev za razredne konflikte in ne spremeni obstoječih odnosov v družbi, temveč ohranja *status quo*.

Avtonomija in reprodukcija vednosti

Eno ključnih načel anarhosindikalizma sta avtonomija in nasprotovanje političnim, državnim, verskim, nacionalističnim, rasističnim in seksističnim vplivom ter boj za razredni interes izkoriščanih. Radikalni sindikati s tem, ko želijo neodvisnost od političnih strank in ne želijo delovati v parlamentarnem boju za oblast, ne ignorirajo političnih vprašanj, temveč jih povezujejo z ekonomskimi v celoto. Politična vprašanja ne smejo biti domena politikov,¹⁵ temveč morajo biti v rokah tistih, ki se jih neposredno tičejo, zato radikalni sindikalizem spodbuja politični razvoj svojih članov in članic skozi procese participacije in samoorganizacije.

Radikalni sindikati veliko pozornosti namenjajo produkciji znanja in izobrazbi delavstva na področju razrednega boja in sindikalne moči, kar je ključnega pomena za reprodukcijo vednosti in predajanje znanj in izkušenj na mlajše generacije. Zato organizirajo ljudske šole, univerze in izobraževalne delavnice. Obstoječi sindikati zanemarjajo tudi kulturno-umetniško področje in izražanje, ki pri revolucionarnih spremembah družbe daje delavcem še dodaten zagon in moč za nadaljnje boje, zato poskušajo radikalne sindikalne strukture tovrstno kreativno energijo spodbujati in izkoristiti njen potencial.¹⁶

Izjemno pomembno vprašanje je tudi obveščanje javnosti o aktivnostih in radikalnih delavskih bojih. Za radikalne sindikate ni dovolj posnemanje obstoječih medijev, ki se prepuščajo uredniškim politikam, in ne upoštevajo (napačnih) interpretacij splošnih medijev, temveč

¹⁴ Članom reprezentativnih sindikatov v javnem sektorju država denimo izplačuje za 20 odstotkov višjo solidarnostno pomoč in jubilejne nagrade.

¹⁵ Lana Zdravković pravi: »Eno najbolj izpostavljenih gesel vstaje se glasi: »Nihče nas ne predstavlja.« To geslo razkriva idejo, da politika v svojem bistvu ne more biti reprezentirana – lahko se le udejanja, preverja in prakticira, resnična politika kot živa ideja radikalne enakosti je po svojem bistvu nepredstavniška. Takšno razumevanje zahteva radikalno predrugačenje koncepta politike v smeri graditve moči tistih, ki niso nič več upravičeni da vladajo, kot da so vladani ali kot vero v moč vsakogar oziroma kogar koli.« Več o tem: <http://zofijini.net/emancipatorni-potencial-vstaje/>.

¹⁶ 27. decembra 2012 je v Kopru pred vhomom v Luko Koper na primer potekal umetniški performans *Slavnostna proslava ob prodaji Luke Koper*, ki ga je izvedel C. I. G. L. - Civilno iniciativno gibanje za lastninjenje (Luke Koper in ostalega javnega dobrega). Udeleženci so želeli delavcem, lokalni skupnosti in medijem na ironičen način predstaviti »dobrobiti« privatizacije državnega podjetja in posledice teh ravnanj. Več o tem: <http://alternativa-obstaja.blogspot.com/2012/12/slavje-ob-koncni-privatizaciji-luke.html>.

ustvarjajo lastne avtonomne medije, ki podajajo relevantne informacije v javnost. V času stavke delavcev Luke Koper avgusta 2011 se je denimo pokazala potreba po obveščanju javnosti o pogledih delavcev, saj so uradni mediji izkrivljali realno sliko izkoriščanja in zagovarjali interese kapitala. Zato so delavci skupaj z aktivisti oblikovali več dnevnik števil glasila *Stavka*, ki je bil distribuiran v vsa lokalna gospodinjstva.

Segmentiranje delavcev in novi izzivi kapitalizma

Prekerni delavci v veliki meri niso sindikalno organizirani. To je velikanska množica segmentiranih delavcev, ki nimajo nikakršne pogajalske moči. So produkt kapitalističnega iskanja dobička z zniževanjem stroškov dela in neenakim plačevanjem za opravljanje enakega dela. Zaradi pogodb za določen čas se pogosto ne upajo včlaniti v sindikate.¹⁷ Pri prekernosti ne gre le za prekernost dohodka, temveč tudi bivanja, prehranjevanja, zdravja, psihološke trdnosti, zvez itn.¹⁸

Radikalni sindikalizem zaradi takega razvoja kapitalistične produkcije išče nove oblike sindikalnega boja, ki bi predvsem težile k odpravljanju oblik zaposlovanja, kot so agencijsko in študentsko delo, ter iznašle načine, kako bi lahko zaščitili in povečali varnost tistim prekernim delavcem, ki jim narava dela ne dopušča drugačnih oblik zaposlitve. Sergio Bologna tako predlaga množično organiziranje teh delavcev v parasindikalne organizacije, kar jim je v Italiji tudi uspelo s sindikatom ACTA. Kljub težavam pri povezovanju atomiziranih delavk in delavcev različnih sektorjev so preprečili svojo politično marginalizacijo in ustvarili program, ki zastopa ta novi segment delavskega razreda.

Izjemno pomemben vidik radikalnega boja je tudi boj za enake pravice migrantskih delavcev. Borijo se proti nadzoru nad priseljevanjem, saj to varuje globalno delitev in anatagonizem med delavci. Med reformističnim sindikalnim gibanjem so obstajali tudi taki, ki so se najglasneje zavzemali za omejevanje priseljevanja zaradi varovanja »nacionalnega interesa«.¹⁹ Eden od ciljev tega sistema je zniževanje plač in poslabševanje delovnih razmer za vse delavce, saj spreminja priseljence in delavce brez papirjev v poceni delovno silo, ki ni organizirana in je ne varuje delovna zakonodaja. Migrantski delavci in delavke brez dokumentov živijo izolirano in v ranljivem, nezaščitenem položaju pred deportacijo in izkoriščanjem delodajalcev. Zato poskušajo radikalni sindikati odpraviti razločevanje med zakonitim in nezakonitim statusom delavcev, ker tako ločevanje deli sindikalno gibanje. Ta drža vsebuje širše nasprotovanje

¹⁷ Pozitiven primer je Sindikat honorarcev RTV, ki sistematično toži nacionalno televizijo in dobiva tožbe za zaposlovanje honorarnih delavcev, ki dokazujejo, da so njihove pogodbe vsebovale elemente delovnega razmerja.

¹⁸ Pobuda Prekerni osir je o tem zapisala: »Prekerki« smo tisti, ki delamo, a nismo zaposleni; smo tisti, ki občasno kaj zaslužimo, a nimamo redne plače. (...) Izvzeti smo iz kolektivnih pogajanj in socialnega dialoga in vendar nas je iz leta v leto več, od nas pa je odvisen čedalje večji del produkcije. Trenutni model socialne države, ki za svoj temelj jemlje redno zaposlitev za nedoločen čas, nam ne omogoča uveljavljanja tako rekoč nobenih socialnih pravic ali pa so te neučinkovite. Več o tem: <http://prekernost.wordpress.com/2012/04/18/za-nove-pravice/>.

¹⁹ *Asiatic Exclusion League* je na začetku prejšnjega stoletja ustanovilo 67 ameriških in kanadskih sindikatov, da bi omejili priseljevanje azijskih delavcev.

nadzoru nad gibanjem. Primer takšne pobude je angleški anarhistični kolektiv »Nihče ni nezakonit«. ²⁰

Potrebe ljudi in zavračanje tržnega gospodarstva

Treba je priznati, da kapitala samoorganizirani delavci, dokler proizvajajo skladno z zakonitostmi kapitalističnega trga, v resnici ne motijo. Če samoorganizirana podjetja proizvajajo za prodajo in želijo biti uspešna na trgu, obstaja velika nevarnost, da se v začetni fazi egalitarne, samoupravne kooperative spremenijo in uvedejo strožja hierarhična načela (Lindenfeld in Green, 1995). Zato poskušajo radikalni sindikati to preseči. ²¹ Nemogoče je namreč vpeljati samoorganizirane načine proizvodnje in biti hkrati tržno usmerjen, saj na samoorganizirana delovna mesta pritiskajo dumpinške proizvodne enote, ki temeljijo na selitvah proizvodnje v kraje z manjšo zaščito delavskih pravic. Sužnjelastniške metode kapitalističnega izkoriščanja se v splošnem diskurzu pogosto postavljajo v oddaljene dele sveta, a tak način produkcije najdemo tudi na Balkanu, ²² zato morajo radikalni sindikati nujno obravnavati globalni sistem in ne le svojega mikrookolja. ²³

Radikalni sindikalizem je blizu ideji *samozadostnih ekonomij*, ki so usmerjene v zadovoljevanje potreb manjših skupnosti. Proizvaja se samo tisto, kar ljudje dejansko potrebujejo, in ekonomski akterji enakopravno sodelujejo v izmenjavi dobrin in storitev. Tu je glavni razlog za očitke utopičnosti anarhosindikalističnega boja, saj je nemogoče pričakovati, da se bodo vsi ljudje strinjali z načeli, metodami in cilji anarhosindikalizma, še najmanj vanje ne bodo privolili tisti, ki so zdaj v privilegiranem položaju, so na strani izkoriščevalcev in jim trenutno razmerje sil ustreza. Poleg njih bi se vedno našli tudi taki, ki se jim s procesi odločanja v svojih ekonomskih organizacijah oziroma v svojih lokalnih skupnostih ne bi dalo ukvarjati. Zato anarhosindikalisti težijo h graditvi samozadostnih skupnosti že zdaj in ne šele v popolnem

²⁰ Za več informacij o boju za enake pravice priseljencev in kampanji Nihče ni nezakonit glej spletno stran: www.noii.org.uk.

²¹ Primer je evropsko trgovanje z zapatistično kavo, kjer se izvaja distribucija prek anarhokolektivov, pravična trgovina brez posrednikov, dobiček pa ostane v lokalnih aktivističnih bojih.

²² V Makedoniji sem se pred tremi leti srečal z zgodbami delavk iz tekstilnih tovarn v Štipu in okolici. Delavke, ki so oddaljene od svojih domov več kot štirideset kilometrov, delajo trideset dni v mesecu od 8 do 15 ur na dan, brez dneva počitka. Prve tri mesece delajo brez plačila, to je t. i. uvajanje. Nadure niso plačane, vendar so jih prisiljene opraviti, saj jim nenehno grozijo z odpuščanjem. V Makedoniji je namreč uradna stopnja brezposelnosti 37-odstotna, neuradno pa več kot 50-odstotna. Regresa, malice, plačanega prevoza ne poznajo več. Velikokrat so srajce znanih blagovnih znamk, ki jih delavke šivajo, zlagajo in pakirajo, vredne več kot njihove mesečne plače. Plače se gibljejo med 85 in 130 evri na mesec. Če bi računali, da posamezna delavka dela samo 12 ur na dan, kar je manj kot v resnici delajo, in če upoštevamo, da dobi taka delavka najvišjo mogočo plačo, torej 130 evrov, kar je prej redkost kot pravilo, to pomeni 0,36 evra na uro oziroma 4,32 evra na dan (od tega zneska pa je treba nato odšteti še strošek prevoza in malice).

²³ Kolektiv CrimethInc. Ex-Workers' Collective tako pravi, da tradicionalna strategija levice sprememb »korak za korakom« (zmaga v enem podjetju, nato v nekem drugem družbenem gibanju ali družbenem vprašanju, do končne zmage in revolucije) ne more biti več uspešna, temveč je treba spremeniti strategijo boja, ki na točkah, kjer ljudje živijo, delajo, študirajo, vzpostavljajo horizontalne odnose in uničujejo kapitalizem.

bodočem sistemu.²⁴

Ena najbolj očitnih razlik med reformističnimi in tudi socialističnimi revolucionarnimi sindikati v nasprotju z radikalnimi anarhosindikalnimi mrežami je drugačen pogled na delo in pravico do dela. Medtem ko prvi govorijo o delu (izhajajoč iz protestantske etike) kot o temeljni človekovi pravici, in prepričujejo ljudi, da brez dela ne bi bilo niti proizvodnje, niti napredka, na drugi strani radikalni sindikalisti poudarjajo pravico do življenja, do prostega časa, poudarjajo boj za popolno svobodo in neodvisnost od tehnoloških produkcijskih procesov in dela, boj za razvijanje kreativnosti človeka in v končni posledici tudi pravico do lenarjenja.²⁵ Odločno nasprotujejo dominantni ideologiji, ki proizvaja diskurz o tem, da so vsi ljudje, ki ne želijo delati, odpadniki, marginalci, lenuhi, ki se morajo prilagoditi in sprejeti družbo tako, kakršna je. Prepričani so, da je sprememba delavskih režimov v tovarnah nepomembna, če se ne spremenijo tudi vsakodnevne aktivnosti.²⁶ Zavzemajo se za radikalno prekinitev z obstoječim sistemom in polno svobodo, oziroma, kot pravi Alfredo Bonnano, reappropriacijo lastnega časa.

Analiza za spremembo

Namesto sklepa bom skušal strniti razpravo v shematično preglednico, ki ponazarja splošen oris ključnih razlik med reformističnimi sindikati in anarhosindikalističnimi radikalnimi sindikati oziroma solidarnostnimi mrežami. Čeprav bi težko našli sindikat ali anarhosindikalistično skupino, ki bi se v celoti poistovetila z vsemi navedenimi značilnostmi, metodami, cilji in nazori, in je vsak posamezen sindikat kompleksna struktura zase, ki ima lahko značilnosti tako ene kot tudi druge skrajnosti, lahko ta preglednica ponudi strukturno razmejitev idej, metod, ciljev in nazorov dveh sindikalnih skrajnosti.

Pri tem je treba jasno poudariti, da nekatere značilnosti, ki so uvrščene pod reformistične sindikate, kot so seksizem, rasizem, nacionalizem, ki sem jih našel v nekaterih severnoameriških sindikatih, nikakor niso značilnost vsakega reformističnega sindikata, opozarjam pa, da se tovrstne skrajnosti lahko pojavijo tudi v delavskih organizacijah, kamor nikakor ne spadajo. Prav tako značilnosti, ki so pripisane radikalnim sindikatom, niso mišljene v neki idealizirani obliki, kateri naj sindikati sledijo, temveč nam primeri iz življenjskih praks sugerirajo, da so to mogoče rešitve obstoječih sindikalnih zagat.

²⁴ Lepi primeri so naselje Marinelada v Španiji, delavski prevzem tovarne Viome v Solunu in tovarne čaja v južni Franciji.

²⁵ O tem je v svojem delu *The Abolition of Work* denimo pisal Bob Black leta 1985.

²⁶ Delo je bilo skozi stoletja znamenje podrejenosti, ponižanja, negacija svobode, saj je človek v delo prisiljen. Ideal svobodnega Rimljana je bilo brezdelje/prosti čas/razvajanje (*otium*). Ne v smislu lenarjenja, temveč kot posebno doje-manje življenja, ko lahko oseba razvija človeške odnose, premišljuje o političnih vprašanjih, se udeležuje družabnih dogodkov, torej je življenje posvečeno družbenim in političnim zadevam in ne »delu«. Delo je imelo negativno konotacijo (non-otium), odsotnost svobodnega življenja. Tako doje-manje dela se je ohranjalo skozi stoletja. Večji pomen dobi šele z industrijsko revolucijo, ko postane potrebnejše, in ironično - čedalje manj koristno. Naša družba je prva v zgodovini človeštva (družba industrijske revolucije), ki se je povsem podredila delu, pravica do dela je celo ustavna kategorija (ne pa recimo pravica do počitka) (povzeto po Ellul, 2012).

Strukturna razmejitev idej je pomembna predvsem zaradi premikov, ki se tako pri nas kot po svetu dogajajo na področju boja za delavske pravice, ki uhaja iz okvirov obstoječih struktur, ki jim delavci čedalje pogosteje izkazujejo nezaupanje, po drugi strani pa radikalni premislek obstoječih sindikatov narekuje tudi rastoča prekarizacija in nastajanje novih oblik dela in izkoriščanja. Zato se zastavlja vprašanje, ali se bodo obstoječi sindikati radikalizirali, ali bodo nastali novi, ali pa bo delavski boj dobil drugačno obliko.

V tem članku smo poskušali razlike med sindikati prikazati na podlagi konkretnih izkušenj z boji v avtonomno organiziranih entitetah, ki vsake toliko pretresejo tudi domačo javnost. Te oblike boja imajo jasno zgodovino in vzore, zato smo želeli s predstavitvijo nekaterih pogledov o radikalnem organiziranju pripomoči k razumevanju takšnih momentov, ki navzven morda delujejo kot naključni izbruhi nezadovoljstva, v resnici pa so morda že zametki drugačne družbe.

Tabela 1 : Razlike med reformističnimi sindikati in radikalnimi sindikati oz. solidarnostnimi mrežami

Reformistični sindikati	Radikalni sindikati oz. solidarnostne mreže
reforma kapitalizma, ohranjanje meznega sistema in zasebne lastnine ter delavsko soupravljanje	uničenje kapitalizma, odprava meznih odnosov in skupno lastništvo ter delavsko samoupravljanje
hierarhične centralistične organizacije, odločanje sindikalnih zaupnikov z mandatom in vsemi pooblastili, plačljiva poklicna funkcija (odtujenost od delavcev in delovnega procesa)	horizontalne direktno demokratične organizacije, odločanje delavske baze, zamenljivi delegati brez pooblastil, neplačljiva nepoklicna funkcija (stik z delavstvom in delovnim procesom)
birokratizirane institucije, sestankovanje in iskanje kompromisov, rigidnost pri izbiri metod boja, proti zasedbam, strah pred stavko, legalne aktivnosti, protesti	nebirokratizirane organizacije, poudarek na direktnih akcijah, ilegalnih aktivnostih, kreativnost pri metodah boja, zasedbe tovarn, prekinitev dela, sabotaže, splošna stavka
združevanje v nacionalne in evropske hierarhične sindikalne centrale, pogosto nevmešavanje v problematiko drugih delavskih bojov, sindikatov in lokalne skupnosti	združevanje v horizontalne enakopravne internacionalne radikalne sindikalne mreže, solidarnost s stavkajočimi delavci drugih sindikatov, boj v lokalni skupnosti
spodbujanje načel humanitarizma, prepuščanje ljudi individualizmu, enkratne denarne pomoči	spodbujanje načel solidarnosti, ustvarjanje solidarnostnih mrež, izmenjava dobrin in storitev
vplivi političnih strank, verskih institucij, nacionalizem, seksizem, rasizem, nacionalni interes	avtonomizem, ateizem, internacionalizem, antiseksizem, antirasizem, razredni interes
umanjkanje potrebe po izobraževanju, kulturnih in rekreativnih aktivnostih, če le-ta obstaja, je namenjena članstvu, poudarek na veselicah, prisotnost v državnih medijih	reprodukcija vednosti, poudarek na izobraževanju delavstva, kulturnoumetniških aktivističnih in rekreativnih aktivnosti, kreiranje lastnih avtonomnih medijev

Reformistični sindikati	Radikalni sindikati oz. solidarnostne mreže
rigidnost in nezmožnost zaščite novih in starih oblik segmentiranih delavcev, (migranti, prekariat, ženske, študenti in dijaki, s.p.-ji, upokojski delavci, agencijski delavci), za nadzor in ponekod celo omejevanje priseljencev	prilagajanje novim oblikam boja in zaščite različnih segmentiranih delavcev, kreiranje novih oblik upora, nove oblike sindikalizma, ki vključujejo prekerne delavce, migrante, agencijske delavce, nihče ni nezakonit, proti nadzoru priseljencev
promocija produkcijsko/potrošniške družbe, tržno gospodarstvo, ljudje in trg dela se prilagajajo potrebam gospodarstva	zavračanje produkcijsko/potrošniške družbe, ekonomija enakopravnih partnerjev, gospodarstvo in podjetja se oblikujejo glede na potrebe ljudi
pravica do dela, boj za idejo vsak si zasluži delo, delo za vse, odvisnost od tehnoloških produkcijskih procesov in dela	pravica do življenja, boj za popolno svobodo in neodvisnost od tehnoloških produkcijskih procesov in dela, boj za razvijanje kreativnosti

Literatura

- ANARCHIST FAQ (2012): *Anarhosindikalizam*. Dostopno na: <http://anarhisticka-biblioteka.net/authors/anarchist-faq> (15. december 2013).
- BAKUNIN, MIKHAIL (1971): *Bakunin on Anarchy*. Dostopno na: <http://www.marxists.org/reference/archive/bakunin/bakunin-on-anarchism.htm> (20. december 2013).
- BAKUNIN, MIKHAEL (2007): *The Basic Bakunin*. Dostopno na: <http://www.afed.org.uk/ace/bakunin.pdf> (20. maj 2014).
- BAKUNIN, MIKHAIL (2012): *Kapitalistički sistem*. Dostopno na: <http://anarhisticka-biblioteka.net/library/mihail-bakunjin-kapitalisticki-sistem> (1. februar 2014).
- BEZNEC, BARBARA (ur.) (2009): *Horizont bojev. Časopis za kritiko znanosti* 238.
- BONNANO, ALFREDO (2007): *Kritika sindikalizma*. Dostopno na: <http://anarhisticka-biblioteka.net/library/alfredo-m-bonanno-kritika-sindikalizma> (15. december 2013).
- CRIMETHINC. EX-WORKERS' COLLECTIVE (2011): *Work*. Salem: CrimethInc.
- DELO (2012): *V spopadih s policijo v Južni Afriki ubitih 34 rudarjev*. Dostopno na: www.delo.si (14. januar 2014).
- ELLUL, JACQUES (2012): *Od Biblije do istorije nerada*. Dostopno na: <http://anarhisticka-biblioteka.net/library/jacques-ellul-od-biblije-do-istorije-nerada> (27. maj 2014).
- EVANS-PRITCHARD, EDWARD EVAN (1974): *The Nuer, A Description of the Modes of Livelihood and Political Institutions of a Nilotic People*. London: Oxford.
- FAUN, FERAL. (2012): *Buržoaski korijeni anarhosindikalizma*. Dostopno na: <http://www.non-fides.fr/?Burzoaski-korijeni> (5. junij 2014).
- GRAEBER, DAVID (2013): *Fragmenti anarhistične antropologije*. Ljubljana: Založba /*cf.
- LINDENFELD, FRANK in WYNN, PAMELA (1995): *Why Some Worker Co-ops Succeed While Others Fail*. Dostopno na: <http://www.geo.coop/story/why-some-worker-co-ops-succeed-while-others-fail> (13. marec 2014).
- POUGET, ÉMILE (2006): *Osnove sindikalizma*. Dostopno na: <http://www.masa-hr.org/content/principi-revolucionarnog-sindikalizma-mur> (15. julij 2013).

- ROCKER, RUDOLF (2006): *Metode anarhosindikalizma*. Beograd: Centar za liberterske studije.
- STANOJEVIĆ, MIROSLAV in OMERZU, MOJCA (1994): Javnomenjske podobe sindikatov. *Družboslovne razprave* 17–18: 120–140.
- STANOJEVIĆ, MIROSLAV (2001): Konec dolgega stavkovnega vala v Sloveniji? *Teorija in praksa* 38(5): 798–816.
- VODOVNIK, ŽIGA (2006): Poskus (re)interpretacije anarhistične družbene misli. *Teorija in praksa* 43(1–2): 42–61.